

ГІДНІСТЬ ЛЮДИНИ В ПРАВОВІЙ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ

На сучасному етапі правової теорії розширюється роль та значення багатьох конституційних категорій, що є позитивною тенденцією для науки та практики. Зокрема збільшився науковий інтерес до дослідження та вивчення такої категорії як «гідність людини», оскільки розглядати дану категорію можна не лише з філософської чи моральної точки зору, але й з правової. Як наголошується в спеціальній юридичній літературі: «Утвердження гідності людини — вагома політико-правова проблема теорії і практики конституціоналізму» [1, с. 161].

Суттєвий внесок у вивчення досліджуваної проблеми зробили такі відомі науковці як О. Гришук, Н. Колесова, Т. Костецька, В. Погорілко, Ж. Пустовіт, П. Рабінович, Р. Стефанчук, Ю. Тодика, Н. Шукліна та ін. Разом з тим, потребують більш детального аналізу питання щодо деталізації поняття і змісту категорії «гідність людини» та існує потреба в удосконаленні правової основи забезпечення гідності людини в Україні. Саме це й визначає актуальність запропонованої наукової публікації.

Метою статті є дослідження категорії «гідність людини», взаємозв'язок її з конституційними обов'язками та з'ясування значущості та вагомості гідності в суспільстві.

У міжнародних актах, що встановлюють міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини, зокрема у Преамбулі до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, закріплено положення, за яким усі права людини випливають із гідності, що властива людській особі. Загальна Декларація прав людини 1948 р. зокрема закріплює положення, згідно з яким визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї і рівних та невід'ємних їх прав, є основою свободи, справедливості та загального миру, а також, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах.

Термін «гідність людини» неодноразово зустрічається в тексті Основного Закону України. Так, в системі соціальних цінностей, що визнаються і гарантуються Конституцією України, відповідно до міжнародних актів, честь і гідність людини визнаються найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України). Дане твердження відтворює зміст основних засад Преамбули Загальної декларації прав людини. У ч. 1 ст. 21 Конституції України — «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах» — прямо закріплений принцип рівноцінності та рівноправності всіх людей. Наведене положення майже дослівно відтворює зміст ст. 1 Загальної декларації прав людини — «усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах». Продовженням і певним відтворенням Конвенції Ради Європи із запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність поводженню чи покаранню 1987 р. є положення ст. 28 Конституції України. Так, в ч. 1 цієї статті — «кожен має право на повагу до його гідності» — рельєфно відтворюється принцип рівності людей, а саме, гідність кожної людини є рівною із гідністю інших людей. Усвідомлення даного положення усіма членами суспільства сприяє формуванню у кожній особі почуття власної гідності, очікування поваги до неї зі сторони інших осіб, а також визнання особою рівних прав усіх інших людей у суспільстві. Положення ч. 2 ст. 28 Основного Закону — «ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню», відповідають ст. 5 Загальної декларації прав людини і ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ратифікованих Україною. Таким чином, у системі соціальних цінностей, які охороняються Конституцією України, належне місце разом із іншими категоріями посідає і гідність людини.

Доцільно зазначити, що Конституцією України зафіксовані і окремі заборони щодо посягання не лише на права і свободи, а також на честь та гідність людини. Зокрема ч. 1 ст. 68 закріплює обов'язок кожного не посягати на права і свободи, честь та гідність інших людей, що спрямований, насамперед, на захист індивідуальної свободи кожної окремої особи. Даний обов'язок також виражається в необхідності чітких настанов правомірної поведінки людини у всіх сферах її життєдіяльності та являє собою вимогу щодо необхідної поведінки всіх осіб, які перебувають на території України з метою забезпечення

стабільності та правопорядку в державі. Додержання кожним зазначеного обов'язку певною мірою, як уявляється, мінімізує конфлікт між людьми, а гідність людини в цьому випадку розглядається як об'єкт правової охорони, що знаходить своє втілення в різних елементах конституційного статусу.

Зауважимо, що метою розвинутого громадянського суспільства є, розширення реальних можливостей для розвитку творчих сил та здібностей особи, а також турбота про усвідомлення кожною людиною її соціальної цінності та високої людської гідності. Як визначається в науковій літературі, людська гідність — це не та гідність, яку певна особа може пред'явити на основі своїх фактичних індивідуальних якостей, а те, що відводиться кожній особистості без урахування її досягнень, статусу і особливостей, тобто це визнання суспільством соціальної цінності та унікальності конкретної людини [2, с. 128]. Інші вчені під категорією «гідність особи» розуміють володіння людиною певними моральними та інтелектуальними якостями, які відповідають загально визнаним моральним цінностям [3, с. 202–203]. Також це якість людини, рівнозначна праву на повагу і обов'язку поважати інших [4, с. 131].

Окремі вітчизняні науковці, підкреслюють, що в понятті «гідність» потрібно виокремлювати дві сторони: об'єктивну та суб'єктивну [5, с. 4; 6, с. 44]. Об'єктивна сторона — моральна цінність людини, як особистості, незалежно від її індивідуальних якостей та становища у суспільстві, а суб'єктивна — усвідомлення своєї гідності як людини, представника певної соціальної групи, свого місця та ролі у вказаній соціальній групі. Крім того, у сучасному науковому праворозумінні: «особиста гідність людини» — це внутрішня оцінка людиною власної самоцінності, яка ґрунтується на об'єктивно існуючій значущості певної людини для інших суб'єктів [7, с. 14–15].

Варто додати, що гідність виступає також і як охоронюване законом особисте немайнове право і невідчужуване благо, що забезпечує соціальне буття фізичної особи. Коли йдеться про гідність конкретної людини, то мається на увазі, насамперед, її самооцінка, тобто судження людини про міру наявності у неї тих чи інших якостей, властивостей порівняно з певним зразком. Крім того, гідність людини відображає її значимість як частинки людського суспільства. Вважаємо, що кожна людина являє собою найвищу цінність як істота, яка наділена розумом, волею та почуттями. Відповідно, уявлення про гідність особи виходить з принципу рівності всіх людей та інших суб'єктів права у моральному відношенні, тобто гідність завжди була і залишається важливим морально-етичним стимулом поведінки особи, важливим поштовхом до наступних досягнень та здобутків.

На нашу думку, категорія «гідність» є самостійним елементом і, передусім, виступає як цінність людини. Пізнання людиною своєї цінності та її суспільної оцінки породжує усвідомлення особистої гідності. Гідність відіграє роль певного поштовху в поведінці людини до досягнення нею нових здобутків. В свою чергу, оцінюючи поведінку, діяльність людини, її здобутки та шляхи їх досягнення, суспільство тим самим оцінює і гідність людини. Загалом, гідність визначається як сукупність моральних, етичних, професійних якостей людини, що дають їй підстави для самоповаги, для усвідомлення своєї суспільної цінності.

Таким чином, гідність людини являється об'єктом захисту шляхом встановлення конституційного обов'язку. Вважаємо, що виконуючи положення ч. 1 ст. 68 Конституції України, особа, таким чином, оберігає себе від настання негативних, несприятливих наслідків, зокрема, у вигляді відшкодування нанесеної відповідними діями шкоди. Разом з тим, як наголошує П. Рабінович, у деяких випадках оцінка гідності людини стає безпосереднім, самостійним і, можливо, навіть єдиним об'єктом умисного, цілеспрямованого її приниження (наприклад, у разі вчинення наклепу, образи). Але ця оцінка страждає також і тоді, коли відбувається порушення будь-яких прав чи свобод людини (причому незалежно від того, зафіксовані вони у національному законодавстві чи ні). Таким чином, там, де є порушення якогось права людини чи якоїсь свободи, завжди потерпає гідність [8, с. 102].

На сьогодні інститут правового захисту гідності людини регулюється Кримінальним, Кримінально-процесуальним та Цивільним кодексами України, іншими нормативними актами. Зокрема передбачається відповідальність за доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності (ст. 120 Кримінального кодексу України), під час кримінального провадження повинна бути забезпечена повага до людської гідності, прав і свобод кожної особи (ст. 11 Кримінально-процесуального кодексу України). Варто зазначити, що українське кримінальне законодавство, спираючись на положення Конституції України, враховує міжнародні стандарти щодо заборони катувань. Так, ст. 11 Кримінально-процесуального кодексу України забороняє під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність, а ст. 127 чинного Кримінального кодексу України містить норми щодо кримінальної відповідальності за катування. Цивільно-правове законодавство про захист гідності людини, встановлює, наприклад, порядок спростування неправдивих відомостей про особу

та порядок відшкодування як майнової, так і моральної шкоди, завданої поширенням неправдивих відомостей про особу (ст.ст. 277, 278 Цивільного кодексу тощо). Крім того, захист гідності людини здійснюється також нормами інформаційного законодавства, зокрема Законом України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» та Законом України «Про телебачення і радіомовлення», які встановлюють порядок спростування неправдивої інформації, поширеної через засоби масової інформації.

Слід зауважити, що закріплення положення про заборону посягання на права і свободи, честь і гідність інших людей свідчить про те, що воно є правовим обов'язком для всіх, у тому числі і для посадових осіб, інших працівників органів державної влади та місцевого самоврядування, судових та правоохоронних органів. У цьому контексті невирішеною проблемою залишається протиправна поведінка представників правоохоронних органів. Зокрема порушується свобода від катувань та жорстокого поводження, зростає кількість свавільних затримань та арештів, існують непоодинокі випадки відсутності ефективного розслідування справ. Достатньо частими є повідомлення про випадки катування, жорстокого чи нелюдського поводження з боку міліції, а також випадки поганого поводження в місцях позбавлення волі. Проте практично завжди, за рідкими винятками, у таких справах не можна побачити ефективного розслідування, що завершується покаранням винних. За даними соціологічних досліджень на національному рівні, які були проведені за проектом Харківської правозахисної групи за підтримки Європейської комісії, у 2011 р. ситуація із катуванням та поганим поводженням в Україні серйозно загострилася порівняно з 2010 р. Так, оціночна кількість постраждалих від незаконного насильства в міліції в 2010 р. склала більше 790 тисяч, а в 2011 р. — 980 тисяч [9, с. 13]. На наявність непоодиноких фактів катувань і тортур на стадії дізнання та досудового слідства звертав увагу і уряд України та визнав, що проблема катувань і жорстокого поводження із людьми у правоохоронних органах лишається однією із найгостріших [10]. Натомість, у Генеральній прокуратурі запевняють, що борються з правопорушеннями серед співробітників правоохоронних органів. П. Павлюк, що донедавна займав посаду заступника начальника управління нагляду за дотриманням законів органами внутрішніх справ Генпрокуратури стверджував, що робота з викорінення випадків застосування правоохоронцями катувань ведеться постійно і винних карають [11]. За його словами, протягом 9 місяців 2012 р. до органів прокуратури надійшло 3600 скарг на погане поводження. Результатом є направлення до суду 36 кримінальних справ, що пов'язані із застосуванням насильства співробітниками органів внутрішніх справ стосовно 75 осіб, і що 23 співробітники вже перебувають під вартою [11]. Як бачимо, статистика свідчить про поодинокість випадків порушення кримінальних справ прокуратурою за скаргами на катування та інше погане поводження. Для порівняння, зазначимо, що у 2006 р. за різними фактами застосування катувань та інших насильницьких дій з боку працівників правоохоронної системи, органами прокуратури було порушено 127 кримінальних справ [12 с. 100]. Загалом за період з 2005 по 2012 рр. органами прокуратури надіслано до суду усього 335 кримінальних справ про злочини вказаної категорії. На жаль, потерпілі від поганого поводження з боку працівників правоохоронних органів зазвичай отримують від органів прокуратури стандартні відповіді щодо своїх скарг на застосування катування, а саме, що у діях правоохоронців «немає складу злочину».

Як зазначається в спеціальній літературі, моніторинг насильства в органах внутрішніх справ, проведений Харківським інститутом соціальних досліджень протягом останніх років, приводить нас до невтішних висновків — триває відкат до цифр 2004 р., коли оціночна кількість потерпілих від поганого поводження з боку працівників міліції складала більше 1 млн. осіб [13, с. 79]. На думку представників правозахисних організацій, значною мірою неспроможність органів прокуратури провести ефективне розслідування за скаргою про катування пов'язана з суперечливими функціями, які вона виконує відповідно до національного законодавства. Так, з одного боку, органи прокуратури відповідають за перевірку законності дій міліції, а з іншого — підтримують обвинувачення у суді. Відтак, працівники прокуратури мають тісні професійні зв'язки з працівниками міліції. Цей конфлікт інтересів завдає шкоди ефективному розслідуванню скарг про застосування катувань. У результаті в Україні панує обстановка безкарності міліціонерів, які погано поводяться під час своєї щоденної роботи. Така обстановка безкарності є однією з основних причин поширення в Україні катувань. Отже, підводять підсумок фахівці, Україна потребує незалежного органу для розслідування заяв про застосування поганого поводження співробітниками правоохоронних органів. Цей орган має відповідати п'ятьом принципам, встановленим практикою Європейського суду з прав людини, а саме: незалежності, адекватності, оперативності, громадського контролю та участі жертви у провадженні. Цей орган не повинен мати жодного ієрархічного чи інституційного зв'язку з міліцією чи урядом [13, с. 84–85].

Як бачимо, на практиці доволі часто трапляються випадки зазіхання, неповаги, приниження гідності людини. Відповідно доцільно розвивати концепцію забезпечення гідності людини та удосконалювати відповідні механізми, виокремлювати та узаконювати юридичні ознаки недоторканності гідності лю-

дини та поваги до неї. Зокрема необхідно створювати ефективні гарантії, що перешкоджали би використанню свідчень, отриманих від підозрюваних в період розслідування у випадку, коли такі свідчення надавалися під примусом.

Як підсумок зазначимо, що проблема гідності людини, поваги до неї та недоторканності, має вагоме як загальнотеоретичне, так і практичне значення. Закріплення на конституційному рівні положень про гідність людини як найвищу соціальну цінність сприяє пошуку нових конституційно-правових засобів забезпечення не посягання на неї. Визнання на конституційному рівні гідності людини як найвищої соціальної цінності повинно передбачати активну діяльність державних органів щодо забезпечення на практиці даного положення Конституції України.

Використані джерела:

1. *Тодыка Ю.Н.* Конституция Украины — Основной Закон государства и общества: [учеб. пособ.] / Ю.Н. Тодыка. — Харьков: Факт, 2001. — 382 с.
2. *Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика*: [монографія] / [відп. ред. В.Ф. Погорілко]. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; А.С.К., 2003. — 652 с.
3. *Авакьян С.А.* Достоинство личности // Конституционное право. Энциклопедический словарь / [отв. ред. С.А. Авакьян]. — М.: Норма, 2000. — С. 202–203.
4. *Баглай М.В.* Малая энциклопедия конституционного права / М.В. Баглай, В.А. Туманов. — М.: Изд-во БЕК, 1998. — 506 с.
5. *Стефанчук Р.О.* Цивільно-правовий захист честі, гідності та репутації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 — «цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Р.О. Стефанчук. — К., 2000. — 17 с.
6. *Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні* / [за ред. Ю.С. Шемшученка]. — К.: Юридична думка, 2008. — 252 с.
7. *Гришук О.В.* Право людини на компенсацію моральної шкоди (загально-теоретичні аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 — «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О.В. Гришук. — К., 2002. — 20 с.
8. *Конституційно-правові засади становлення української державності* / В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика, О.Г. Данильян та ін.; [за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Тодики]. — Х.: Право, 2003. — 328 с.
9. *Права людини в Україні — 2011: доповідь правозахисних організацій* / [за ред. Є. Захарова]. — Х.: Права людини, 2012. — 353 с.
10. *Проект національної доповіді про ситуацію із забезпечення захисту прав людини* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.minjust.gov.ua/upr/upr_project_dopovid.html
11. *Недеснова К.* Новий КПК не вирішить проблеми зловживань правоохоронцями — експерти / К. Недеснова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24736816.html>
12. *Права людини в Україні — 2006: доповідь правозахисних організацій* / [за ред. Є. Захарова]. — Х.: Права людини, 2007. — 528 с.
13. *Права людини в Україні — 2012: доповідь правозахисних організацій* / [за ред. Є. Захарова]. — Х.: Права людини, 2013. — 560 с.

Білокурська О. В. Гідність людини в правовій теорії та практиці.

В статті узагальнюються наукові підходи до визначення поняття «гідність людини». Наголошується, що гідність людини є об'єктом захисту шляхом встановлення конституційного обов'язку не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Розглядаються випадки неповаги, приниження гідності людини з боку міліції та в місцях позбавлення волі. Вносяться окремі пропозиції щодо удосконалення механізму забезпечення гідності людини в Україні.

Ключові слова: гідність, цінність, обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, катування, насильницькі дії.

Белоскурская Е. В. Достоинство человека в правовой теории и практике.

В статье обобщаются научные подходы к определению понятия «достоинство человека». Обращается внимание, что достоинство человека выступает объектом защиты путём установления конституционной обязанности не посягать на права и свободы, честь и достоинство других людей. Рассматриваются случаи неуважения, унижения достоинства человека со стороны сотрудников милиции и в местах лишения свободы. Предлагаются отдельные предложения по усовершенствованию механизма обеспечения достоинства человека в Украине.

Ключевые слова: достоинство, ценность, обязанность не посягать на права и свободы, честь и достоинство других людей, пытки, насилие.

Biloskurska O. The dignity of man in legal theory and practice.

The scientific approaches to the concept of «human dignity» are considered in the article. It is noted that human dignity is the object of protection by establishing constitutional obligation not to encroach upon the rights and freedoms, honor and dignity of others. The cases of disrespect, humiliation of human dignity by the police and in prisons are analyzed. Some suggestions for improving the mechanism of human dignity in Ukraine were made.

Key words: dignity, obligation not to impinge upon rights and liberties, honour and dignity of other people, torture, violent acts.